

Van Gelder-lezing

DR WIM VAN ANROOIJ

*Numismatiek en heraldiek:
een kleurloze geschiedenis?*

STICHTING NEDERLANDSE PENNINGKABINETTEN
GELDMUSEUM

VAN GELDER-LEZINGEN

- 1 F. S. GAASTRA *Particuliere geldstromen binnen het VOC-bedrijf 1640-1795* (2002)
- 2 J. BAZELMANS *De Romeinse muntvondsten uit de drie noordelijke provincies* (2003)
- 3 W. VAN ANROOIJ *Numismatiek en heraldiek: een kleurloze geschiedenis?* (2004)

Geldmuseum

Het Geldmuseum is in 2004 ontstaan uit een fusie van Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Het Nederlands Muntmuseum en de afdeling numismatiek van De Nederlandsche Bank. Zij beheert de nationale verzameling numismatische voorwerpen, waaronder zo'n 350.000 munten, bankbiljetten, penningen, draagtekens, zegelstempels en gesneden stenen uit alle perioden en gebieden ter wereld. Ook zogenaamd primitief geld behoort tot de verzameling.

Het Geldmuseum is nog in verbouwing en opent in maart 2007 haar deuren. Op de nieuwe locatie, het Muntgebouw te Utrecht, zullen regelmatig tentoonstellingen worden georganiseerd over geld en geldcultuur. Tevens zal hier een kenniscentrum voor numismatiek worden gerealiseerd, waar onder meer de omvangrijke bibliotheek voor iedere geïnteresseerde raadpleegbaar wordt. Via de website www.geldmuseum.nl kunt u op de hoogte blijven van de ontwikkelingen.

Stichting Nederlandse Penningkabinetten

De Stichting Nederlandse Penningkabinetten beoogt de bevordering van de numismatiek met alle haar ten dienste staande middelen. In de eerste vijftien jaar na de oprichting in 1982 werd dit vooral gedaan door de uitgifte van publicaties en door de aankoop van numismatische objecten ten gunste van openbare verzamelingen. Tegenwoordig wordt de aandacht meer gericht op stimulering van onderzoek en presentatie van de resultaten daarvan, onder andere via de Van Gelder-lezingen.

secretariaat: Zeemanlaan 122, 3572 ZG Utrecht

*Numismatiek en heraldiek:
een kleurloze geschiedenis?*

dr H. Enno van Gelder
(1916-1998)

INTEGER – MILD – HULPVAARDIG

De reeks van jaarlijkse voordrachten is genoemd naar dr H. Enno van Gelder, Nederlands meest productieve en invloedrijke numismaat van de 20e eeuw. Als directeur van het Koninklijk Penningkabinet (1949-1980) en later tevens als hoogleraar numismatiek en geldgeschiedenis te Leiden (1976-1983), verbond hij de numismatiek – de wetenschap van de tastbare vormen van het geld en de verwante voorwerpen – met andere disciplines. De lezingen richten zich op ieder die de numismatiek op een multidisciplinaire wijze wil benaderen en op niet-numismatici die gebruik willen maken van de inzichten die numismatiek en geldgeschiedenis te bieden hebben.

De Van Gelder-lezing wordt georganiseerd door de Stichting Nederlandse Penningkabinetten in samenwerking met het Geldmuseum om, in de geest van Van Gelder, de dialoog tussen verschillende disciplines te vergroten.

Numismatiek en heraldiek: een kleurloze geschiedenis?

Derde Van Gelder-lezing

gehouden voor

Geldmuseum

en

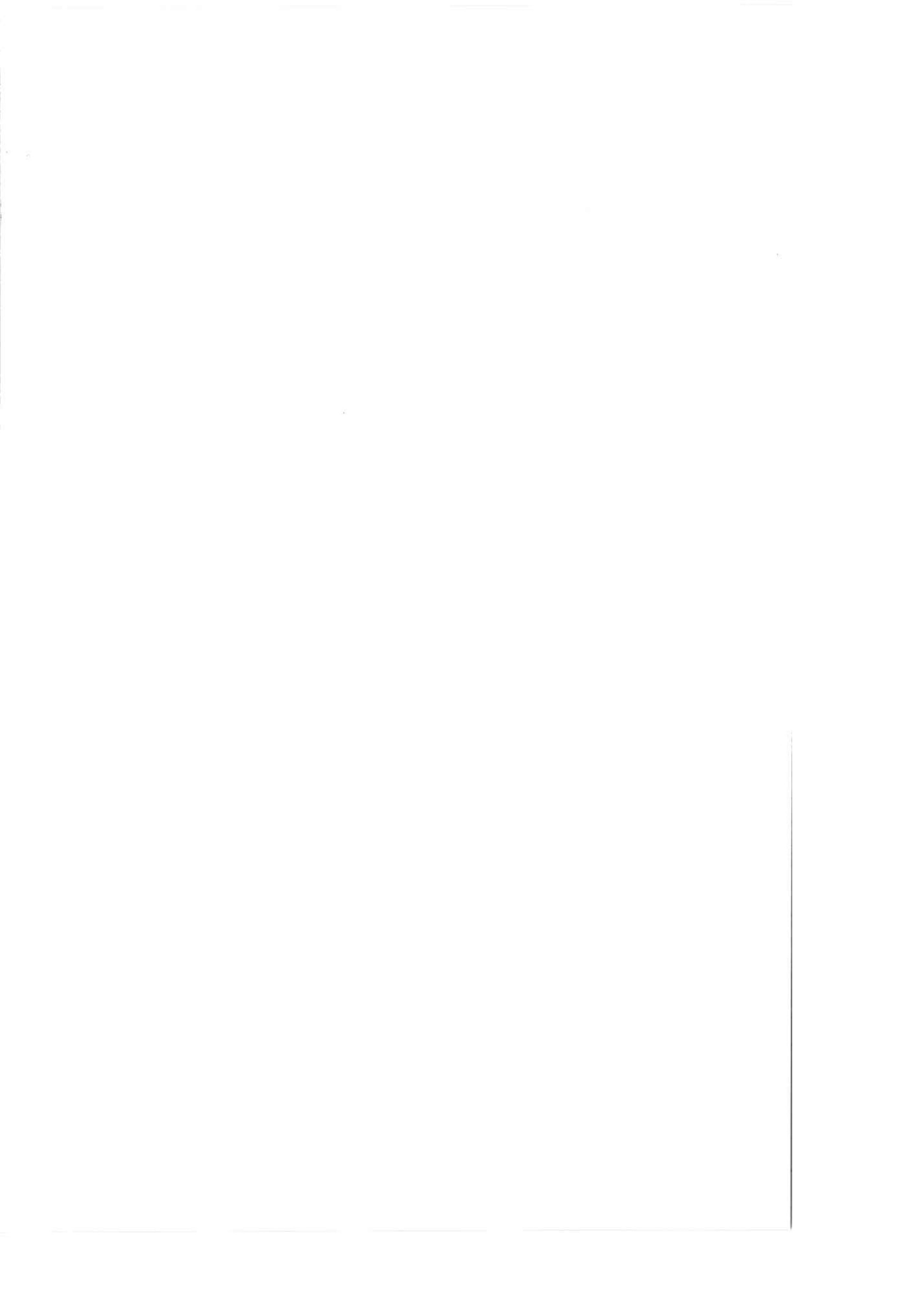
Stichting Nederlandse Penningkabinetten

te Leiden op 2 december 2004

door

DR WIM VAN ANROOIJ

Universiteit Leiden

In deze bijdrage zal worden stilgestaan bij mogelijke raakvlakken tussen twee specialismen, te weten numismatiek en heraldiek. Dit is geheel in de geest van de jaarlijkse Van Gelder-lezing, waarin de numismatiek, gedefinieerd als 'de wetenschap van de tastbare vormen van het geld en de verwante voorwerpen' (aldus de karakterisering van de lezing voorin dit boekje), met telkens een andere discipline in verband wordt gebracht. Over raakvlakken tussen beide specialismen is nog weinig nagedacht. In studies op het terrein van de heraldiek staan wapenboeken en zegels centraal en spelen munten een veel minder prominente rol.¹ Als ze al ter sprake komen, dan gaat het in de regel om detailkwesties.² Dat is een eerste vaststelling. Wie de vergelijking tussen numismatiek en heraldiek breder trekt, loopt het gevaar verschijnselen over het hoofd te zien. Dat is het risico dat op de koop moet worden toegenomen bij deze verkennende bijdrage.

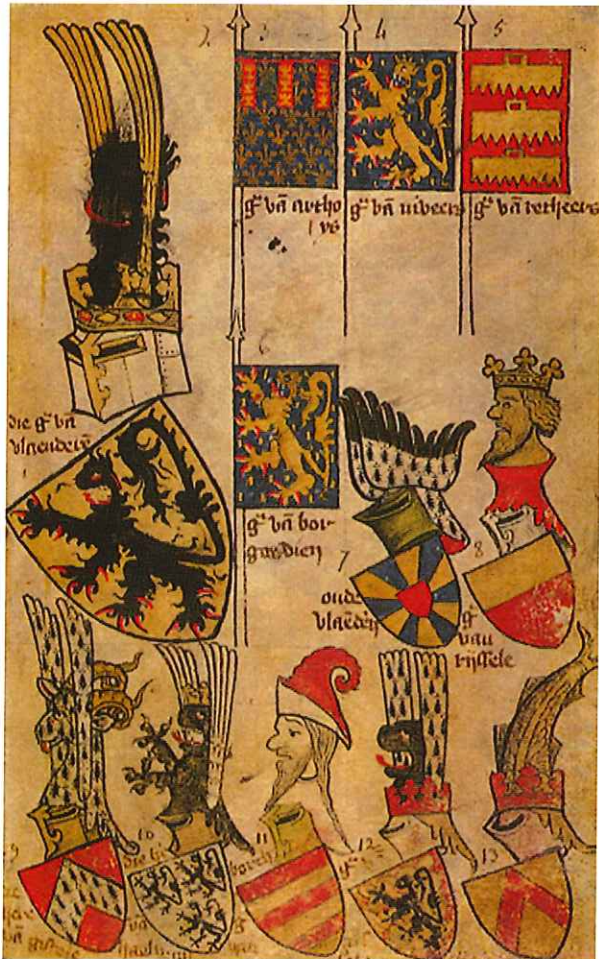
Ter introductie en bedoeld als algemeen kader zal hier eerst kort worden stilgestaan bij de opkomst — vanaf omstreeks 1120 — van het verschijnsel heraldiek. De Nederlandse leeuw is een bekend heraldisch symbool op Nederlandse munten van de zeventiende tot en met de twintigste eeuw. Met de komst van de *euro* verdween hij desondanks uit onze portemonnee. Drie landen (Duitsland, Ierland en Finland) handhaafden de traditionele heraldische symboliek. Uitgaande van de Duitse euromunten wordt vervolgens een boog gespannen naar de Klassieke Oudheid, om aan te tonen dat munten licht kunnen werpen op de voorgeschiedenis van de heraldiek. Aansluitend bespreek ik twee casus — een rond de Brabantse hertog Jan II in 1298, en een rond de Engelse koning Eduard III in 1340 — ter illustratie

van de interdisciplinaire benadering die mijns inziens noodzakelijk is om de verhouding tussen numismatiek en heraldiek goed te kunnen beoordelen. In beide gevallen komen, naast historische gegevens, ook literaire teksten ter sprake, waarmee ik *en passant* mijn eigen specialisme verraad. Zo'n interdisciplinaire benadering wordt ook gevolgd bij de bespreking van een volgende casus, waarin de relatie tussen numismatiek, heraldiek en identiteit centraal staat. De relatie tussen heraldiek en numismatiek wordt dus telkens beoordeeld vanuit de historische en cultuurhistorische context.

Opkomst heraldiek

Er bestaan talloze definities van het verschijnsel heraldiek, maar er is er niet een die ten volle bevredigt. Wie tien boeken over heraldiek opslaat, komt tien verschillende definities tegen. De omschrijvingen lijken natuurlijk op elkaar en hebben punten van overeenkomst, maar verschillen zijn er evenzeer. Een afbeelding uit een middeleeuws wapenboek kan een eerste indruk geven van waar we het over hebben. Gekozen wordt voor een folium-zijde uit het fameuze Wapenboek Gelre, dat kort voor 1400 werd opgezet aan het Gelderse hof (afb. 1).³ De afbeelding toont het wapen van de graaf van Vlaanderen met een deel van zijn leenmannen. Het Wapenboek Gelre bevat ruim zeventienhonderd wapentekeningen, compleet met helmen en helmdekken, die

7

1 — Wapens van de graaf van Vlaanderen en een deel van zijn leenmannen in het Wapenboek Gelre: Gelre, kort voor 1400 (hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.652-56, fol. 80r)

1

veelal zijn voorzien van een identificerend bijschrift. Bij heraldiek gaat het om traditionele onderscheidingstekens van individuen of groepen die doorgaans voorkomen op, of verbonden zijn met een schild. Bij deze onderscheidingstekens gaat het om natuurlijke of kunstmatige wapenfiguren, of soms om fabeldieren. De variatie is onuitputtelijk.

Heraldiek heeft de neiging met het verstrijken van de tijd steeds ingewikkelder vormen aan te nemen. Zo verspreidt het gebruik van kwartiering zich vanaf de late dertiende eeuw over heel Europa (ik kom verderop nog terug op dit verschijnsel). Indien een vorst – hetzij door huwelijk, vererving of verovering – de macht kreeg over twee of meer territoria, kon hij met behulp van kwartiering zijn gecombineerde macht tot uitdrukking brengen. Zo voert hertog Jan III van Brabant een gekwartierd wapen dat de oorspronkelijke wapens van Brabant en Limburg combineert, Brabant in het eerste en vierde kwartier, Limburg in het tweede en derde (afb. 2).

Vanaf de veertiende eeuw worden wapenschilden gecom-

2

3

4

2 — Gekwartierd wapen Brabant/Limburg met schilddekking van Jan III van Brabant, zoals afgebeeld in een autograaf van heraut Beieren: Holland, kort na 1400 (hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 131 G 37, fol. 18v)

3 — Twee klimmende leeuwen als schildhouders op een leeuwenschild: Holland, 1393 (Utrecht, Geldmuseum)

4 — Twee klimmende leeuwen als schildhouders op een helm: Vlaanderen, 1367 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Penningkabinet)

bineerd met helmen en helmdekken, zoals in het beroemde Manesse-Liederhandschrift – met zijn talrijke dichtersportretten – en in het reeds ter sprake gebrachte Wapenboek Gelre. Ook deze ontwikkeling maakt de heraldiek complexer, ingewikkelder. In dezelfde eeuw winnen schildhouders aan populariteit. Munten behoren tot de vroegste bewijsplaatsen van dit verschijnsel. Als voorbeelden kunnen de *leeuwenschild* uit Holland (1393) (afb. 3) en de enkele decennia vroegere *helm* uit Vlaanderen (1367) (afb. 4) worden genoemd, beide met twee klimmende leeuwen als schildhouders. Vanaf de veertiende eeuw duiken motto's en deviezen op, alsmede waardigheidstekens van ridderordes, zoals de Orde van de Kousenband (Engeland) en de Orde van het Gulden Vlies (Bourgondië).

Illustratief voor de toegenomen heraldische vormentaal sinds de dertiende eeuw is een amtsketen van de heraut van de Orde van het Gulden Vlies. Deze werd vermoedelijk vervaardigd in 1517. Aan het buitenste gedeelte van de keten is de ramsvacht zichtbaar (afb. 5), het juweel van de orde.⁴ De keten vertoont

5

5 — Gouden ramsvacht, het juweel van de Orde van het Gulden Vlies op een amtsketen van de heraut van de orde, detail: vermoedelijk 1517 (Wenen, Kunsthistorisches Museum, Schatzkammer, Dep. Prot. 4)

6

6 — Wapen van Karel v met eronder diens devies op een amtsketen van de heraut van de Orde van het Gulden Vlies, detail: vermoedelijk 1517 (Wenen, Kunsthistorisches Museum, Schatzkammer, Dep. Prot. 4)

centraal het wapen van Karel v (gekwartierd tot in de derde graad!), met eronder diens motto (*PLUS OULTRÉ*), vergezeld van de vuurslag en de zuilen van Hercules, bekende Bourgondische symbolen, alsmede een kroon (afb. 6). Het geheel van motto en emblematische symbolen wordt aangeduid als devies. De fraaie ambtsketen laat zien dat aan herauten gezag werd toegedicht.

Heraldiek wordt in de late Middeleeuwen dus steeds ingewikkelder, onderdelen ervan kunnen tot de voorgeschiedenis van de emblematiek worden gerekend. Het heraldische wapen ontwikkelt zich van louter wapenschild, ingericht op herkenning op afstand, tot een heraldisch *ensemble*, dat een schat aan informatie bevat op het snijvlak van het toenmalige heden en verleden, over de individuele en functionele rollen die de drager speelde en de sociale groepen waar hij deel van uitmaakte.

Heraldiek veronderstelt het gebruik van kleuren. Bij heraldiek op munten speelt kleurgebruik daarentegen geen enkele rol. Dat is een tweede belangrijke vaststelling; ik zinspeelde er al op in de titel van deze bijdrage. Hetzelfde doet zich overigens voor bij heraldische voorstellingen op zegels en profane insignes.⁵ Het grafische hulpmiddel om heraldische kleuren aan te duiden met een vast stramien van arceringen stamt pas uit de periode na de Middeleeuwen.⁶ Op het slagveld en tijdens toernooien moesten ridders op afstand herkenbaar zijn, heraldiek vormde daarbij de sleutel. Als twee tegenstanders een klimmende leeuw in hun wapen voerden – de leeuw als wapendier was aanvankelijk vooral gangbaar in Noord-West Europa – bood alleen het kleurgebruik een aanknopingspunt voor identificatie. Herauten ontwikkelden zich tot gezaghebbende specialisten van deze ingewikkelde materie en legden hun kennis vast in wapenboeken en traktaten. Vanaf de veertiende eeuw maken ze in toenemende mate deel uit van het vaste hofpersoneel.

De heraldiek ontwikkelde zich in Europa vanaf omstreeks 1120 tot een dynamisch tekensysteem dat zich vanuit adellijke kring *top-down* verspreidde over de middeleeuwse samenleving. Heraldische afbeeldingen zijn ontelbaar en strekken zich uit tot ver na de Middeleeuwen, tot in onze tijd aan toe. Het is daarom des te opmerkelijker dat dit historisch gesproken zo massaal voorkomende verschijnsel in wetenschappelijk opzicht

geen systematische aandacht krijgt in Nederland. Het gebrek aan serieuze belangstelling doet zich echter niet alleen voor in Nederland. In feite gaat het om een blinde vlek in het spectrum van academische onderzoeksgebieden in heel Europa. Michel Pastoureau (Parijs) geldt al geruime tijd als dé specialist. Hij vat heraldiek op als een sociaal tekensysteem dat het individu positioneert ten opzichte van de groep en de groep een plaats geeft in de samenleving.⁷

II

De Nederlandse leeuw op munten

Een recent onderzoek van het NIPPO wees uit dat 42 procent van de Nederlanders zich niet meer herkent in het huidige rijkswapen.⁸ De kritiek die in de enquête naar voren werd gebracht, luidt dat het wapen niet meer uitdrukt wat Nederlanders anno 2004 samenbindt. Dat was precies omgekeerd toen de Staten-

7 — Generaliteitsleeuw op een zegel van de Staten-Generaal: 1578 (Amerongen, Stichting Kasteel Amerongen, inv.nr. 1337: naar DE VRIES 1995, 32). Diameter ca. 80 mm

8

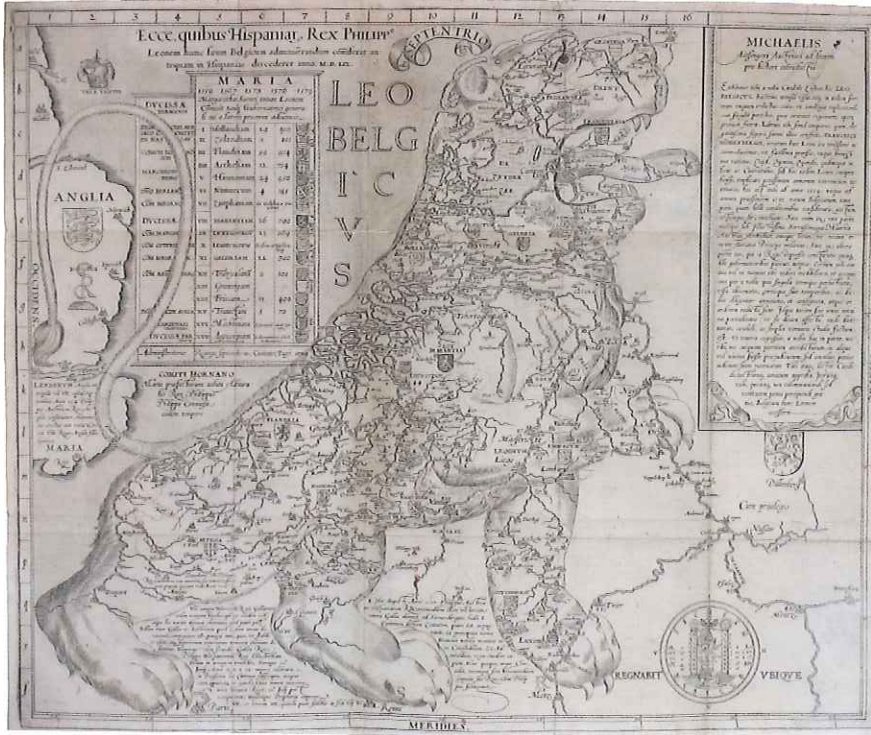

9

10

12

11

8 — Aanziende klimmende leeuw met zwaard als onderdeel van het helmteken op een tegenzegel van Karel v: 1515 (VREDIUS 1639, 153). Diameter ca. 80 mm

9 — Nederlandse leeuw die het wapen van Leiden voert op een *kwart gulden*: Leiden, 1574 (Utrecht, Geldmuseum)

10 — Generaliteitsleeuw op een *uniedaolder*: Utrecht, 1579 (Utrecht, Geldmuseum)

11 — De Nederlanden voorgesteld als leeuw, naar een ontwerp van de Oostenrijkse edelman Michael von Aitzing uit omstreeks 1579 (Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, Kaartencollectie: LEONE BELGICO 1585, vóór de titelpagina)

Generaal in 1578 de generaliteitsleeuw aannamen en op hun zegel plaatsten (afb. 7). Het omschrift luidde SIGILLVM ORDINVM BELGII (zegel voor de Staten Generaal van de Nederlanden). De klimmende leeuw is gekroond en draagt een zwaard en pijlenbundel, voor ieder gewest een pijl. De pijlen worden bijeengehouden met een lint waarop het woord CONCORDIA (eendracht) voorkomt. De betrokken gewesten kozen daarmee voor een gemeenschappelijk symbool, als uitdrukking van een collectieve identiteit die zich in die tijd bezig was te ontwikkelen, gevoed vanuit een gezamenlijk verzet tegen het heersende Spaanse gezag.

De Nederlandse leeuw kende een voorgeschiedenis als onderdeel van het helmteken León/Castilië, dat door de Habsburgse vorsten Philips de Schone, Isabella van Castilië, Karel v en Philips II werd gebruikt.⁹ Op het tegenzegel van Karel v dat in gebruik kwam na zijn opvolging in de Nederlanden in 1515 is in het helmteken een (aanzienende) klimmende leeuw verwerkt met een zwaard (afb. 8). De klimmende leeuw met getrokken zwaard en pijlenbundel raakt al spoedig geassocieerd met Willem van Oranje: hij komt voor op het titelblad van de *Waerschouwinge des Princen van Oraengien* (1568), gericht aan alle ingezetenen 'van de Nederlanden'. De Nederlandse leeuw verscheen in de daaropvolgende jaren zeventig op zegels, munten, noodmunten en penningen. Op een papieren noodmunt, de *kwart gulden*, vervaardigd tijdens het beleg van Leiden in 1574, voert de Nederlandse leeuw het wapen van Leiden (afb. 9). In 1579 verscheen de generaliteitsleeuw op de *uniedaalter* (afb. 10), een munt die door Gelderland en Utrecht werd geslagen op grond van hun samenwerking binnen de Unie van Utrecht.

Een vergelijkbare beeldvorming voltrok zich tegelijkertijd in andere media. Rond 1579 werd de Nederlandse leeuw (zonder zwaard en kroon), op instigatie van de Oostenrijkse edelman Michael von Aitzing, voor het eerst gebruikt als model voor de geografische weergave van de Nederlanden; de kaart verscheen in druk in 1583 (afb. 11).¹⁰ Het voorbeeld van de Nederlandse leeuw maakt duidelijk dat de betekenis van een heraldisch symbool en zijn ontstaan alleen begrepen kunnen worden vanuit de historische context.

Heraldische symboliek op euromunten: afbeeldingen met een voorgeschiedenis

Met de komst van de *euro* is de Nederlandse leeuw uit onze portemonnee verdwenen. Daarmee kwam een einde aan een eeuwenoude, nationale traditie (afb. 12). Zoals bekend hebben de euromunten een gemeenschappelijke zijde en een nationale zijde. Drie landen hebben op de nationale zijde vastgehouden aan de traditionele heraldische symboliek. Duitsland plaatste de Duitse adelaar op de munten van 1 en 2 *euro* (afb. 13).¹¹ Ierland hield de harp als nationaal symbool in ere op alle euromunten (afb. 14). Finland handhaafde de leeuw, staand op een kromzwaard, die voorkomt op de munten van 1, 2, 5, 10, 20 en 50 eurocent (afb. 15). De door staatssecretaris Vermeend in het leven geroepen 'Commissie Nederlandse zijde euromuntreeks' diende bij het voordragen van een ontwerp rekening te houden met vijf verplichte elementen, waaronder het portret van koningin Beatrix en de tekst 'Beatrix Koningin der Nederlanden'.¹² Deze beide elementen vloeien regelrecht voort uit Artikel 3 van de Muntwet uit 1987, die bepaalt dat Nederlandse munten in elk geval de beeltenis en de naam van het staatshoofd dienen te dragen. De Nederlandse leeuw had alleen kunnen overleven als de wet in dit opzicht was aangepast. Dat is niet gebeurd.

Op geen van de euromunten komt overigens nog een schildvormig wapen voor. De adelaar is tot een Duits symbool uitgegroeid in het kader van de middeleeuwse heraldiek. Tegen die achtergrond kan de adelaar op de Duitse euromunten worden opgevat als een heraldisch symbool. De adelaar had echter al een hele geschiedenis achter de rug voordat hij in de Middeleeuwen zijn intrede deed in de heraldiek. Als keizerlijk symbool was hij reeds bekend in de Romeinse Oudheid. Ook in de Griekse mythologie speelde de adelaar een belangrijke rol. Als voorbeeld wordt hier verwezen naar een Romeinse munt, de *aureus*, met een adelaar die in het omschrift (IVPPITER CONSERVATOR) met Jupiter wordt geassocieerd (afb. 16). In de Merovingische en Karolingische tijd komen bijna geen dieren voor op munten, ook geen adelaars.¹³ Munten uit die periode bevatten

vooral tekst, monogrammen, kruizen en tempels. Ten tijde van Frederik Barbarossa (†1190) dringt de adelaar door in de heraldiek en op munten en groeit hij uit tot heraldisch symbool van het Duitse Rijk, de Rooms-Koning en de keizer. Zo werd in 1231 tijdens de regering van keizer Frederik II de *augustalis*, met adelaar, in omloop gebracht vanuit Sicilië (afb. 17). De adelaar kwam in geborduurde vorm ook al voor op het gevest van het ceremoniële rijkszwaard, vervaardigd te Palermo, dat gebruikt werd bij de kroning van Frederik II in 1220 (afb. 18).

Hoe het proces van ‘heraldisering’ van niet-heraldische, oudere symbolen feitelijk in zijn werk gaat, kan worden geïllustreerd aan de hand van de *Rijmbijbel* (1271) van Jacob van Maerlant.¹⁴ De bekende Vlaamse dichter beschrijft in deze tekst een vaan met het wapen van de Romeinen: een zwarte adelaar op een gouden veld. Hij projecteert het middeleeuwse verschijn-

12

13

14

15

16

17

12 — Leeuw op een *gulden*: Nederland, 1955 (Utrecht, Geldmuseum)

13 — Adelaar op een 2 *euro*: Duitsland, 2002 (Utrecht, Geldmuseum)

14 — Harp op een 2 *euro*: Ierland, 2002 (Utrecht, Geldmuseum)

15 — Leeuw staand op een kromzwaard op een 50 *eurocent*: Finland, 1999 (Utrecht, Geldmuseum)

16 — Adelaar op een *aureus* van Domitianus: Rome 81-84 (Utrecht, Geldmuseum)

17 — Adelaar op een *augustalis* van Frederik II: Italië, 1231 (Utrecht, Geldmuseum)

sel heraldiek aldus op het Romeinse verleden. We spreken in zo'n geval van fabelheraldiek. Maerlant is met zijn beschrijving een van de eerste dichters in de Nederlanden die het fabelwapen van de Romeinen beschrijft en de kleuren zwart en goud vermeldt. Zoals valt te verwachten, is in de voorbeeldtekst, Flavius Josephus' *Bellum judaicum*, natuurlijk geen sprake van een vaan met een heraldisch teken, laat staan van de kleuren zwart en goud, maar van een driedimensionale adelaar die vooraan in de legioenen op een standaard werd meegevoerd (afb. 19). Zulke standaarden komen ook voor op Romeinse munten (afb. 20). Na Maerlant wordt het fabelwapen van de Romeinen in de vroege veertiende eeuw overgedragen op de Romeinse keizer Julius

18

19

20

18 — Gevest van het ceremoniële rijkszwaard, gebruikt bij de kroning van Frederik II in 1220 (Wenen, Kunsthistorisches Museum, Schatzkammer, inv.nr. XIII 16)

19 — Driedimensionele adelaar op een standaard die werd meegevoerd vooraan in de Romeinse legioenen, replica (www.vroma.org/~bmcmanus/romanarmy.html, 'Reconstructed Legionary Eagles' (1 juni 2005))

20 — Standaard met adelaar op een *denarius* van Marcus Antonius: Rome 32/31 v.Chr. (Utrecht, Geldmuseum). Diameter 20 mm

Caesar, een van de Negen Besten, waarmee op iconografische wijze continuïteit wordt gesuggereerd tussen het Romeinse en Duitse keizerrijk.¹⁵

Thans kom ik toe aan de bespreking van twee casus waarin de verandering van een wapen centraal staat, van hertog Jan II van Brabant in 1298 en koning Eduard III van Engeland in 1340. Door bij de bespreking van de wijziging diverse soorten bronnen te betrekken, is het mogelijk een verschil te laten zien in de wijze waarop beide vorsten als muntheer gebruik maakten van heraldische symboliek. Naast munten komen ook zegels, miniaturen, gebruiksvoorwerpen en letterkundige bronnen ter sprake.

Een wapenverandering onder hertog Jan II van Brabant in 1298

De vader van Jan II, hertog Jan I, staat bekend als ridderlijk levende vorst. Hij regeerde van 1267 tot 1294, toen hij sneuvelde tijdens een toernooi.¹⁶ Zijn bekendste wapenfeit is de door hem gewonnen slag bij Woeringen (5 juni 1288). Bij die gelegenheid trok hij aan het hoofd van een Brabants leger ten strijde tegen de aartsbisschop van Keulen en diens bondgenoten. De achterliggende motieven voor de strijd zijn niet zonder meer duidelijk. Jan I zou uit zijn geweest op de annexatie van het hertogdom Limburg, hij zou de controle over de handelsweg tussen Brugge en Keulen hebben willen vestigen, hij zou de onafhankelijke positie van Brabant binnen het Duitse Rijk hebben willen accentueren, of misschien wilde hij wel alledrie tegelijk.¹⁷ Recent is erop gewezen dat Jan I zich bij zijn acties mogelijk liet leiden door zijn Lotharingische ambities – hij noemde zich hertog van Lotharingen – die erin bestonden het oude Frankische middenrijk te doen herleven.¹⁸ Hoe dit alles ook zij: Jan I van Brabant won de slag en dat leverde hem Limburg op. Voortaan mocht hij zich dus ook hertog van Limburg noemen. Dat deed hij in oorkonden die hij vanaf 1289 uitvaardigde.¹⁹

Brabantse munten waren vanaf 1277 geënt op de Engelse *sterling*. Het hoofd van de Engelse koning werd op de Brabantse

munt vervangen door het wapen van Brabant, te weten een klimmende leeuw.²⁰ Direct na de overwinning bij Woeringen lieten Jan I en zijn vazal Arnold VIII van Loon in Bonn, dat tot de veroverde gebieden behoorde, een munt slaan met een afwijkende heraldische voorstelling.²¹ De nieuwe voorstelling weerspiegelde de nieuw ontstane staatkundige toestand. In plaats van de klimmende leeuw is een gedeeld schild afgebeeld, met zowel voor als achter een klimmende leeuw (afb. 21). De voorste is die van Brabant, de achterste die van Limburg. Het verschil tussen beide is duidelijk te zien: de Brabantse heeft een gewone, de Limburgse een gevorkte staart. Jan I illustreerde met deze muntslag zijn recente militaire succes en de daaruit voortvloeiende territoriale consequenties.

Gedeelde wapens zijn in de late dertiende eeuw nog helemaal niet gebruikelijk. Op den duur komen ze voor als coalitiewapen, met links het wapen van de man en rechts dat van de vrouw, maar de vroegste voorbeelden van dit gebruik stammen pas uit de tweede helft van de veertiende eeuw. Waar het idee van de deling in 1288 vandaan kwam, is vooralsnog onduidelijk. Intrigerend is in elk geval het gegeven dat Adenet le Roi in de *Enfances Ogier* (ca. 1275), ontstaan in de tijd dat hij in dienst stond van de Vlaamse graaf Gwijde van Dampierre, het (fabel)wapen van Karel de Grote beschrijft als een gedeeld wapen.²² Het gedeelde wapen Brabant/Limburg bleef gehandhaafd op alle munten die Jan I tijdens zijn regering liet vervaardigen. Na zijn overlijden in 1294 bleef het gedeelde wapen aanvankelijk gehandhaafd op de munten die Jan II (1294-1312) liet slaan.

Een opmerkelijk gegeven is het feit dat het Brabantse wapen op zegels die dateren van na de slag bij Woeringen niet verandert: zowel op de zegels van Jan I als Jan II figureert het

21

21 — Gedeeld schild met voor Brabant en achter Limburg op een sterling: Brabant, 1288 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Penningkabinet). Diameter 18 mm

traditionele Brabantse wapen, een klimmende leeuw.²³ Zegels hadden een juridische status, dus we mogen aannemen dat het wapen met alleen de Brabantse leeuw het officiële wapen was. Deze situatie duurt voort totdat Jan II op 15 maart 1298 gebruik maakt van een nieuw krijgsruiterzegel, waarop voor het eerst het gekwartierde wapen Brabant/Limburg voorkomt. Het gedeelde wapen Brabant/Limburg op Brabantse munten maakt na deze datum plaats voor de dan kennelijk officiële gekwartierde variant.²⁴

Jan I stond bekend als hoofs dichter.²⁵ Van zijn hand bleven negen korte gedichten bewaard. Ze werden in het begin van de veertiende eeuw opgetekend in het beroemde Manesse-Liederhandschrift. Dat gebeurde in Zürich. Het handschrift bevat tal van lyrische auteurscollecties, die alle vergezeld gaan van een bladgrote miniatuur. Zo ook die van de Brabantse hertog (afb. 22). De miniatuur wordt geïnterpreteerd als verbeelding van een strijdscène uit de slag bij Woeringen. Opvallend is het wapen dat de hertog voert: het is gekwartierd, waarbij de wapens van Brabant en Limburg de samenstellende kwartieren vormen.²⁶ Er is over de heraldiek op de miniatuur van alles op te merken: de staart van de Limburgse leeuw is niet gevorkt en de wapens van Brabant en Limburg zijn verkeerd over de kwartieren verdeeld. Opvallend is echter dat het gekwartierde wapen Brabant/Limburg, zoals dat vanaf de late dertiende eeuw door de Brabantse hertogen gevoerd wordt, in deze miniatuur met terugwerkende kracht aan Jan I wordt toegekend.

In een door een Duitse dichter geschreven lofdicht op Jan I dat na zijn dood is geschreven, gebeurt hetzelfde: ook daar wordt met terugwerkende kracht het gekwartierde wapen Brabant/Limburg aan hem toegekend.²⁷ Naar wordt aangenomen, is Jan II verantwoordelijk geweest voor deze heraldische manipulatie van het recente verleden. Hij suggereerde continuïteit en wekte daarmee de indruk dat hij het gekwartierde wapen Brabant/Limburg van zijn vader had overgenomen. Op deze wijze straalde iets van de eer van zijn vader op hem af. Het heraldische idee van kwartiering, dat afkomstig was uit Spanje, verspreidde zich vanaf de late dertiende eeuw (mede) onder invloed van het gekwartierde wapen Brabant/Limburg over geheel Europa.²⁸

Brabantse munten hebben meegeholpen dit idee te verspreiden.

Uit de bespreking van deze casus blijkt dat Jan I van Brabant het recent door hem verworven hertogdom Limburg meteen

22 — Jan I van Brabant tijdens de slag bij Woeringen in 1288, met het (verkeerd) gekwartierde wapen Brabant/Limburg, op een miniatuur uit het Manesse-Liederhandschrift: Zürich, begin veertiende eeuw (hs. Heidelberg, Universitätsbibliothek, Cod. Pal. Germ. 848, fol. 18r: naar HOGENELST / VAN OOSTROM 1995, 194)

heraldisch zichtbaar maakte op munten. De nieuwe politieke realiteit werkte direct door in de muntslag. Het op de munten getoonde wapen was echter niet het officiële wapen van Brabant. De muntslag in de periode 1288-1294 werd door Jan I dus intensief benut om zijn ridderlijk-militaire succes onder de aandacht te brengen. Jan II volgde zijn vader hierin na in de periode 1294-1298. Aandacht voor de munten vanaf 1288 leert ons bovendien dat de heraldische beeldvorming rond Jan I na zijn dood zowel in woord als beeld werd gemanipuleerd.

Een wapenverandering onder koning Eduard III van Engeland in 1340

In 1327 kwam Eduard III (1327-1377) aan de macht als koning van Engeland.²⁹ Zijn moeder, Isabella, was een dochter van koning Philips IV van Frankrijk (1285-1314). Toen de Franse troon in 1328 vrijviel, meende Eduard daar door zijn afkomst langs moederlijke zijde aanspraak op te kunnen maken. Het was echter een mannelijke nazaat van Karel van Valois, die als Philips VI (1328-1350) opvolgde. Eduard legde zich daarbij neer, maar raakte in 1337 alsnog in conflict met Frankrijk toen Philips VI Aquitanië confisceerde, dat Eduard van de Franse kroon in leen hield. Dit vormde het begin van de Honderdjarige Oorlog.

Eduard III bond de strijd niet alleen aan vanuit zijn Franse bezittingen, maar zocht vanaf 1338 ook steun in de Nederlanden en de Rijnstreek.³⁰ De Vlaamse graaf koos het kamp van de Franse koning, de Vlaamse burgers daarentegen schaarden zich achter Jacob van Artevelde, die zich verbond met Brabant, Holland en Engeland. Toen Eduard III zich in 1338 in Gent bevond, bracht hij opnieuw het dynastieke element in stelling: hij liet zich uitroepen tot koning van Frankrijk.

De Antwerpse stadsclerk Jan van Boendale legde in 1340 alle recente gebeurtenissen vast in *Van den derden Eduwaert*. Hij was bijzonder onder de indruk van de daadkracht van de Engelse vorst, die hij trouwens van nabij kende.³¹ Boendale verwijst in deze tekst naar allerlei roemruchte heersers uit het verleden, maar ieder van hen wordt overtroffen door Eduard III, die met

een leger over de Noordzee komt aanvaren om Frankrijk te veroveren, 'Ende neemt hem tytel ende wapen an, / Eer hier borch of stat in wan' (vs. 101-102).³² De Engelse koningen voerden vanouds een wapen van keel, met drie gaande luipaarden van goud. Eduard III kwartiert dit wapen in 1338 met het wapen van Frankrijk (van azuur, bezaaid met lelies), en maakt daarmee zijn aanspraken op de Franse kroon kenbaar.

Van den derden Eduwaert geeft ons een indruk van hoe heraldiek in de praktijk functioneerde:

Doe die coninc te Ghent in quam
 Om dit gebont alsic vernam,
 Brachte hij an wel gevisiert
 Vrancrike ende Engelant gequartiert
 Ende screef hem coninc van beiden dan
 Ende ontfingen den goeden man
 Over coninc van Vrancrike.
 Wie hoerde je des gelike? (vs. 1053-1060)

[Toen de koning zijn intrede deed in Gent vanwege dit verbond, naar ik vernam, voerde hij correct geordend (de wapens van) Frankrijk en Engeland gekwartiert en betitelde zich als koning van beide (landen), en (de Gentenaren) verwelkomden de edele man als koning van Frankrijk. Wie vernam ooit iets dergelijks?]

Als de strijd eenmaal is losgebarsten, aldus Boendale, en als er talloze doden vallen, daagt Eduard III de koning van Frankrijk, Philips VI, uit voor een tweegevecht. Hij doet dit door middel van een brief waaraan openlijk een zegel met het gekwartierde wapen Frankrijk/Engeland is bevestigd:

Dese lettre was ten selven male
 Open besegelt harde wale
 Met eenen groten zegel gequartiert
 Vrancrije ende Engelant wel visiert. (vs. 1363-1366)

[Deze brief was tevens voorzien van een uithangend zegel, correct gekwartiert met (de wapens van) Frankrijk en Engeland.]

De heraldische boodschap blijft niet onopgemerkt:

Philips marcte den segel wel
Mit eenen ansichte stuer ende fel
Ende sweech lange al stille.
God wiste wel sinen wille. (vs. 1367-1370)

[Philips bekeek het zegel aandachtig met een blik van ingehouden woede en deed er lang het zwijgen toe. (Alleen) God wist wat er in hem omging.]

23

Dit zegel is het zesde grootzegel van Eduard III, dat hij waarschijnlijk in Vlaanderen had laten maken en dat hij op 21 februari 1340 bij zich had toen hij terugkeerde in Engeland (afb. 23).³³ Hierop komt zowel links als rechts van een tronende vorst het gekwartierde wapen Frankrijk/Engeland voor. Het wapen (Engeland/Frankrijk) komt omstreeks dezelfde tijd in kleur voor op de binnenzijde van het deksel van een kist die heeft toebehoord aan Richard of Bury, bisschop van Durham, kanselier van Engeland en eerste schatbewaarder van de Engelse koning (afb. 24).³⁴

23

24

23 — Gekwartierd wapen Frankrijk/Engeland op het zesde grootzegel van Eduard III van Engeland: Vlaanderen?, kort voor 1340 (Londen, British Library, Loose seal xxxvi.4). Diameter ca. 80 mm

24 — Gekwartierd wapen Engeland/Frankrijk op de binnenzijde van het deksel van een kist die heeft toebehoord aan Richard of Bury, bisschop van Durham, kanselier van Engeland en eerste schatbewaarder van de Engelse koning: ca. 1340 (Glasgow, The Burrell Collection, Glasgow Museums and Art Galleries, 14/352: naar TRACY / GEDDES 1987, 427)

Het teleurstellende verloop van de strijd leidde er overigens niet toe dat Eduard III weer teruggreep op het traditionele wapen van Engeland. Toen hij vanaf eind 1344 *nobles* (afb. 25) en *quarter nobles* (afb. 26) liet slaan, werd daarop het gekwartierde wapen Frankrijk/Engeland afgebeeld. De *noble* raakte verspreid in de Nederlanden en circuleerde daar onder meer naast de in 1337 geïntroduceerde *écu*, waarop Philips VI van Frankrijk is afgebeeld als tronende vorst met het wapen van Frankrijk: een veld bezaaid met lelies (afb. 27). De *pavillon* werd geslagen vanaf 1339, en toont Philips VI als tronende vorst in de opening van een tent, waarvan de binnenzijde bezaaid is met lelies (afb. 28).

Het wapen van Frankrijk onderging tussen 1372 en 1378 een wijziging: in plaats van bezaaid met lelies, vertoonde het veld vanaf die tijd drie lelies.³⁵ Met deze wapenwisseling raakte een legende verbonden die wilde dat koning Clovis, de eerste koning van Frankrijk, drie lelies ontving uit handen van een engel, toen hij zich tot het christendom bekeerde.³⁶ Voordien droeg Clovis een schild met drie padden, die duiden op duivelse symboliek. De drie lelies zijn te begrijpen als een symbool van de drie-eenheid en symboliseren de goddelijke opdracht van Frankrijk. Vóór 1372/78 kwam het Franse wapen met de drie lelies ook al voor, maar het was dan niet in directe zin met de vorst verbonden:

25

26

27

25 — Gekwartierd wapen Frankrijk/Engeland op een *noble*: Engeland, 1344 (Utrecht, Geldmuseum)

26 — Gekwartierd wapen Frankrijk/Engeland op een *quarter noble*: Engeland, 1344 (Utrecht, Geldmuseum)

27 — Wapen van Frankrijk met een veld bezaaid met lelies op een *écu*: Frankrijk, 1337 (Utrecht, Geldmuseum)

Cependant, à partir du règne de Philippe III (1270-1285), et plus encore à partir du tournant des années 1300, paraît émerger une distinction assez nette entre le semé, qui renvoie à la personne du roi, éventuellement à sa famille, et les fleurs de lis en nombre réduit, le plus souvent trois, qui renvoient au pouvoir royal délégué, au gouvernement et même à l'administration naissante.³⁷

De *ange d'or*, die voor het eerst in 1341 werd geslagen, is daarvan een voorbeeld (afb. 29). Het wapenschild met de drie lelies wordt gedragen door een engel, wat aan de Clovis-legende herinnert.

Het wapen met de drie lelies van na 1372/78 staat bekend als *France moderne*. De 'Franse' kwartieren in het Engelse wapen (bezaaid met lelies) werden pas in de vroege vijftiende eeuw aangepast aan het wapen *France moderne*.³⁸ Kennelijk wilde de Engelse koning Hendrik IV (1399-1413) de aanspraak van de Engelse koningen op de Franse troon nog eens onderstrepen. Het Wapenboek Gelre geeft het wapen kort voor 1400 nog weer bezaaid met lelies.³⁹ Tussen Frankrijk en Engeland was aldus met recht sprake van een 'wapenwedloop', die ook zijn sporen naliet op de munten die werden geslagen.

28

29

28 — Philips VI als tronende vorst in de opening van een tent, de binnenzijde bezaaid met lelies, op een *pavillon*: Frankrijk, 1339 (Utrecht, Geldmuseum)

29 — Het aantal lelies in het Franse wapen gereduceerd tot drie op een *ange*: Frankrijk, 1341 (Parijs, Bibliothèque Nationale, Cabinet des Médailles)

Wat leren we van de twee besproken casus? Was in het voorbeeld van Jan I van Brabant sprake van het op heraldische wijze zichtbaar maken op munten van een politieke *realiteit* (de hertog had Limburg *de facto* verworven), bij koning Eduard III van Engeland zien we een halve eeuw later het omgekeerde gebeuren. Eduard III brengt vanaf 1340 op heraldische wijze een politieke *aanspraak* tot uitdrukking: hij kwartiert het Engelse wapen met dat van Frankrijk. Eduard III voert het wapen niet alleen in de strijd, maar geeft het terzelfdertijd een plaats op het koninklijk zegel. Het nieuwe wapen werkte niet meteen door in de muntslag: na 1340 verliepen vier jaar voordat de eerste Engelse munten met het nieuwe wapen werden geslagen. Wat het gebruik van heraldische afbeeldingen op munten betreft, kan dus worden opgemerkt dat de Brabantse hertog de propagandistische mogelijkheden van munten intensiever benutte dan de Engelse vorst. Daar staat aan Engelse zijde in heraldisch opzicht echter meer continuïteit tegenover: waar Jan I gedurende tien jaar naast het officiële wapen ook een inofficiële variant gebruikte (op munten namelijk), maakte Eduard III in 1340 in één keer de overstap van het oude naar het nieuwe wapen.

Numismatiek, heraldiek en identiteitsbeleving

In de veertiende eeuw doet zich een ontwikkeling voor waarbij heraldische voorstellingen verbonden raken met realistisch voorgestelde dieren.⁴⁰ Deze representatiewijze is bekend uit diverse media. Een interessante vraag daarbij is wat die realistisch voorgestelde dieren in feite symboliseren. Waar staan ze voor? Soms spelen ze op allegorische wijze de rol van levend geworden wapendier. Soms staan ze, al dan niet tegelijkertijd, voor de vorst, die door het levend voorgestelde wapendier wordt gerepresenteerd. Maar soms is er nog iets anders aan de hand. Opnieuw zijn hier heraldische voorstellingen op munten in het geding.

Tijdens de regering van Eduard III wordt in 1344 een munt geslagen die weinig succes kende: de *leopard*, ook wel *half florin* genoemd (afb. 30). De munt toont een aanzien, zittend

luipaard met een kroon, die een wapenmantel draagt met het gekwartierde wapen Frankrijk/Engeland. De gekroonde luipaard symboliseert de Engelse vorst. De beeldenaar op de munt werd nagevolgd in Vlaanderen ten tijde van Philips de Stoute, hertog van Bourgondië en graaf van Vlaanderen (1384-1404): de *botdrager* (vanaf 1389) toont een zittende leeuw met wapenmantel, met daarop het gekwartierde wapen Frankrijk/Bourgondië (afb. 31). De zittende leeuw kan worden geïnterpreteerd als de leeuw van Vlaanderen en symboliseert Philips de Stoute in zijn hoedanigheid van graaf van Vlaanderen. Op de iets vroegere *dubbele helm* (vanaf 1386) worden de wapens Frankrijk/Bourgondië respectievelijk Vlaanderen — beide met schilddekking — naast elkaar afgebeeld (afb. 32).

In het literaire voorwerk van het Wapenboek Gelre wordt kort voor 1400 een zittend everzwijn afgebeeld met een wapenmantel met het gekwartierde wapen Brabant/Limburg (afb. 33). De miniatuur hoort bij een in het voorwerk overgeschreven oorlogsgedicht uit 1334, waarin de hertog van Brabant, Jan III, zich verdedigt tegen zeventien tegenstanders, die hem als jachthonden bedreigend toespreken.⁴¹ In het gedicht wordt alleen de graaf van Bar als medestander van de Brabantse hertog voorgesteld. Het gedicht en de afbeelding zijn iconografisch verwant met een gehistorieerde initiaal in een Brabants oorkondenregister uit 1438, opgesteld door Adrien van der Ee, waarop Brabant als een

30

31

32

30 — Aanzien, zittend luipaard met kroon en wapenmantel met daarop het gekwartierde wapen Frankrijk/Engeland op een *leopard of half florin*: Engeland, 1344 (Londen, British Museum, Dept. of Coins & Medals)

31 — Zittende leeuw met wapenmantel met daarop het gekwartierde wapen Frankrijk/Bourgondië op een *botdrager*: Vlaanderen, 1389 (Utrecht, Geldmuseum)

32 — Wapens van Frankrijk/Bourgondië respectievelijk Vlaanderen, beide met schilddekking, op een *dubbele helm*: Vlaanderen, 1386 (Utrecht, Geldmuseum)

ommuurde ruimte wordt weergegeven (afb. 34). Jan III en de graaf van Bar zijn in de ommuurde ruimte gerepresenteerd, de zeventien tegenstanders, voorgesteld als jachthonden met wapenmantels, erbuiten. De afgebeelde dieren representeren alle historische figuren, maar houden — anders dan bij de zo-even besproken munten — geen verband met eventuele wapendieren in de wapens van degenen die ze uitbeelden. Het is een hoofse jachtpartij die het kader schept.

33 — Zittend everzwijn met wapenmantel met daarop het gekwartierde wapen Brabant/Limburg in het Wapenboek Gelre: Gelre, kort voor 1400 (hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.652-56, fol. 2v)

34 — Brabant als ommuurde ruimte waarbinnen Jan III van Brabant en de graaf van Bar zich teweer stellen tegenover zeventien tegenstanders, weergegeven in een gehistorieerde initialiaal in een oorkondenregister opgesteld door Adrien van der Ee: Brabant, 1438 (hs. Brussel, Algemeen Rijksarchief, Manuscripts divers 983, fol. 496r)

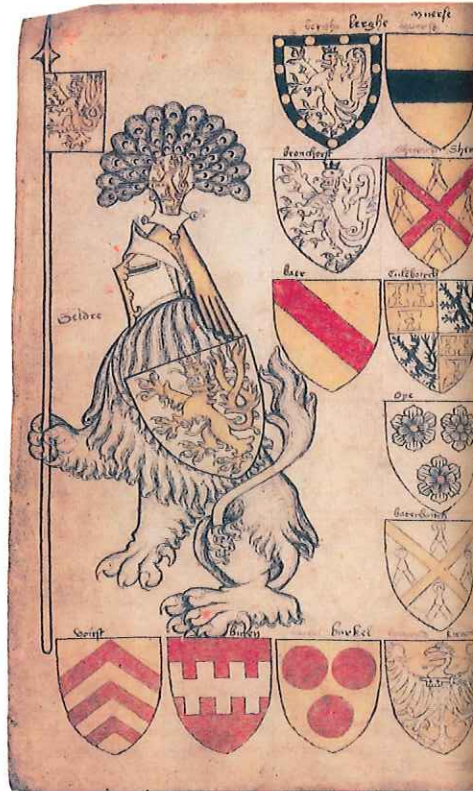
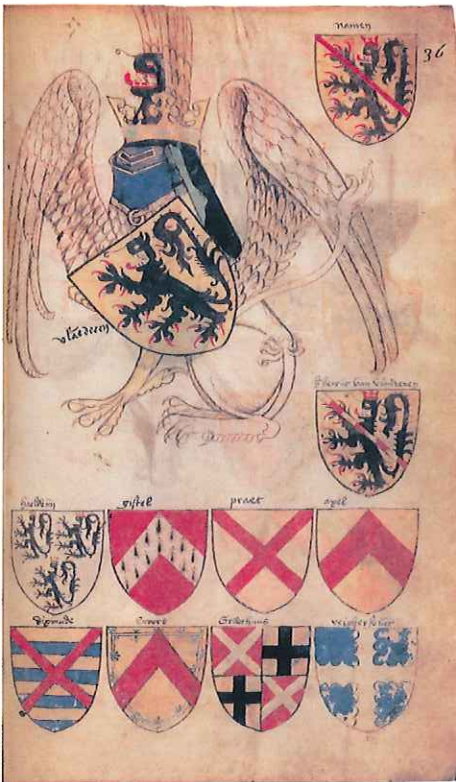
33

34

In het Wapenboek Bellenville (laatste kwart veertiende eeuw), ontstaan in de regio Keulen/Maastricht, is in de wapenprovincie Vlaanderen sprake van een griffioen (afb. 35). Het dier draagt geen wapenmantel, maar is afgebeeld met een helm met helmdek, helmkroon, helmteken en schild, en representeert de Vlaamse graaf, zij het niet via het wapenteken.⁴² In het Wapenboek Bellenville is ook de hertog van Gelre op een dergelijke manier afgebeeld (afb. 36), met dit verschil echter dat het dier een leeuw voorstelt, die het wapendier verbeeldt, dat op zijn beurt de hertog van Gelre representeert.

35

36

35 — De graaf van Vlaanderen voorgesteld als griffioen, die een schild en een helm met helmdek, helmkroon en helmteken draagt, opgenomen in het Wapenboek Bellenville: Keulen/Maastricht, laatste kwart veertiende eeuw (hs. Parijs, Bibliothèque Nationale, ms. fr. 5230, fol. 36r).

36 — De hertog van Gelre voorgesteld als leeuw, die een schild met schilddekking, en tevens een banier draagt, opgenomen in het Wapenboek Bellenville: Keulen/Maastricht, laatste kwart veertiende eeuw (hs. Parijs, Bibliothèque Nationale, ms. fr. 5230, fol. 46v).

De voorstellingswijze in het Wapenboek Bellenville is verwant met die op de Vlaamse *plak* (afb. 37) en de *leeuw* (afb. 38) die beide voor het eerst in 1365 werden geslagen onder Lodewijk van Male. De beeldenaar toont in beide gevallen een zittende leeuw, met helm en toebehoren. De *plak* werd spoedig nagevolgd door de hertogen van Brabant en Gelre, de graven van Holland, de bisschoppen van Utrecht en diverse anderen.⁴³ Voert de Gelderse leeuw in het Wapenboek Bellenville een banner, op contemporaine profane insignes houdt een gehelnde leeuw een zwaard in zijn voorpoot (afb. 39).⁴⁴

Deze wijze van voorstellen roept iconografisch de veel latere Nederlandse leeuw in herinnering, zoals bijvoorbeeld afgebeeld op rekenpenningen uit 1575 (afb. 40). De palissade met het toegangshekje op deze penningen omsluit een ruimte die het territorium van de Nederlanden verbeeldt. Deze voorstelling, die bekend staat als de Hollandse tuin, heeft eveneens veertiende-eeuwse wortels. Hij is al in gebruik voor het versiersel

37

38

40

39

37 — Zittende leeuw met helm en toebehoren op een *plak*: Vlaanderen, 1365 (Utrecht, Geldmuseum)

38 — Zittende leeuw met helm en toebehoren op een *leeuw*: Vlaanderen, 1365 (Utrecht, Geldmuseum)

39 — Gehelnde leeuw met helmteken en met een zwaard in zijn voorpoot op een insigne: 1325-1375, vindplaats Damme (Brugge, Bruggemuseum-Archeologie, collectie Van der Pas)

40 — Nederlandse leeuw in Hollandse tuin op een rekenpenning: Holland, 1575 (Utrecht, Geldmuseum)

van edelmetaal – een halsketting – dat werd uitgereikt aan leden van de Orde van de Tuin.⁴⁵ Deze Hoeks georiënteerde ridderorde werd in de jaren tachtig van de veertiende eeuw ingesteld door Willem, graaf van Oostervant, die in 1404 als graaf Willem VI opvolgde in Holland, Zeeland, Henegouwen en Beieren. Het orde-teken raakte verbonden met het wapen van de graaf, werd afgebeeld op siervoorwerpen en verscheen vanaf 1405 op Hollandse en Henegouwse munten (afb. 41) en op het grafelijk zegel (afb. 42). Een van oorsprong veertiende-eeuwse voorstellingswijze in het kader van de middeleeuwse standenmaatschappij begint in de zestiende eeuw aan een tweede leven, waarbij vanaf dan echter republikeinse en nationale sentimenten in het geding zijn.⁴⁶

Ook Middelnederlandse literatuur uit de tweede helft van de veertiende eeuw vertoont sporen van het hier beschreven iconografische complex. De Brusselse dichter Jan Knibbe vervaardigde een allegorische rouwklacht op de dood van Wenceslas van Brabant (na 7/8 december 1383): *Die claghe vanden hertoghe*

41

42

41 — Zittende leeuw binnen een palissade met het wapen Beieren/Holland-Henegouwen (met in de kwartieren twee en drie slechts één leeuw) op een *tuin*: Henegouwen, 1405 (Utrecht, Geldmuseum)

42 — Leeuw binnen een palissade met het wapen Beieren/Holland-Henegouwen op een zegel van Willem VI: Holland, 1405 (Den Haag, Nationaal Archief: naar DE VRIES 1995, 131)

Wenselijn van Brabant.⁴⁷ Wenceslas voerde een gekwartierd wapen met in elk kwartier een leeuw (Bohemen, Brabant, Luxemburg en Limburg). In de openingsverzen van het gedicht wordt meteen duidelijk dat de wapendieren sprekend zullen worden opgevoerd:

Vier leuwen claghen alte gadre

Die waren ghedraghen teenre dracht. (vs. 1-2)

32

[Vier leeuwen klagen tezamen, die in dezelfde (heraldische) uitdossing werden gevoerd.]

De leeuwen worden huilend voorgesteld (vs. 46) en beklagen zich over het verlies van hun vader (vs. 3), behoeder (vs. 74) of heer (vs. 73, 90 en 107). 'Hi behuede mi vaderlec aen mire moeder' (vs. 76), stelt de Brabantse leeuw, waarbij de 'moeder' de Brabantse landsvrouw voorstelt (ook de Limburgse leeuw noemt de Brabantse hertogin: 'Och, dat mijn vrouwe dus wedewe moet sijn', vs. 108). De Boheemse leeuw spreekt over 'mijn maghe' (vs. 59), de Brabantse leeuw over 'mijn riddren, knechten' (vs. 78) en over 'mijn volc' (vs. 79); dit laatste doet ook de Luxemburgse leeuw (vs. 95). De Boheemse leeuw verwijst naar zichzelf als wapendier ('Want ic bi hem clam ter rechter ziden' (vs. 58), want ik klom aan zijn rechter zijde).

Jan Knibbe schreef ook na de dood van Lodewijk van Male (overleden na 30 januari 1384) een allegorisch klachtgedicht: *Die claghe vanden grave van Vlaendren*.⁴⁸ De treurende 'swerten libaert' (vs. 4) heeft het over 'mijn vader die mi heeft ghedraghen' (vs. 6) en verbeeldt dus het wapendier. Er is sprake van een blauwe hemel bezaaid met gouden lelies, engelenmuziek en een zoete geur die komt aangewaaid (vs. 13-16). De leeuw wordt getroost door een engel (vs. 17). De dichter zinspeelt hiermee op de goddelijke herkomst van het Franse wapen en lijkt aldus rekening te houden met de feitelijke opvolger in Vlaanderen, de Bourgondische hertog Philips de Stoute – een zoon van de Franse koning Jan de Goede – die in 1369 in het huwelijk was getreden met de Vlaamse erfdochter, Margaretha. Lodewijk van Male wordt in het gedicht voorgesteld als vader van Vlaanderen, dat nu als 'wese' (vs. 48) achterblijft. De leeuw noemt de overle-

den Lodewijk van Male zijn vader (vs. 6 en 76), zijn heer (vs. 78, 86, 96 en 107), duidt Vlaanderen aan als 'mijn lant' (vs. 74) en noemt de Vlamingen zijn volk (vs. 74 en 79).

De nieuwe voorstellingswijze op munten blijkt dus parallellen te hebben op zegels, profane insignes, in wapenboeken en in de literatuur. De overeenkomst is telkens dat de vorst wordt gerepresenteerd door een realistisch voorgesteld dier, met een geaccepteerd heraldisch teken als symbolisch intermediair. Als de vorst overleden is, kan het realistisch voorgestelde wapendier in teksten sprekend worden opgevoerd en fungeert dan als levend *trait d'union* tussen de overleden vorst en diens opvolger. Het treurende wapendier vervult een spilfunctie tussen de overleden en de aantredende vorst, het machtsgebied en de onderdanen, en speelt aldus een integrerende rol in de opkomst en ontwikkeling van gevoelens van identiteit en identiteitsbeleving.

Binnen de studie van de heraldiek vormen munten, anders dan wapenboeken en zegels, traditioneel een minder belangrijk brontype. Net als op zegels speelt kleurgebruik op munten geen rol. Munten vormen een belangrijke informatiebron voor de bestudering van de voorgeschiedenis van de heraldiek. Heraldiek op munten heeft, gezien vanuit de muntheer, te maken met representatie en macht die massaal zichtbaar wordt in de openbare ruimte. Wat heraldiek op munten van geval tot geval betekent, kan het best worden vastgesteld binnen een historisch kader waarin woord, beeld en historische context in een brede interdisciplinaire benadering zo precies mogelijk op elkaar worden betrokken. Wanneer de territoriale macht of machtsaanspraken van een vorst veranderen en diens wapen een wijziging ondergaat, is het zaak om in een synchrone uitsnede uit de tijd liefst een zo groot mogelijke bewijslast van uiteenlopende brontypen te verzamelen, ter documentatie van het oude en het nieuwe wapen. Parallele bestudering van de diverse soorten bronnen en hun onderlinge relaties, met nauwgezette aandacht voor de relatieve chronologie, stelt ons in staat uitspraken te doen over de meer of minder prominente rol die munten met heraldische voorstellingen spelen in het proces van politieke beeldvorming en identiteitsbeleving.

Noten

- ¹ PASTOUREAU (1997) 222-236 geeft een overzicht van diverse typen bronnen die van belang zijn voor de studie van de heraldiek. Wapenboeken en zegels, de twee belangrijkste, worden uitgebreid besproken, munten worden in algemene zin genoemd in een lange opsomming 'Les objets d'art et de la vie quotidienne' (p. 235)
- ² De bibliografie HENNING / JOCHUMS (1984) geeft een overzicht van 'Wappen auf Münzen und Medailen' (p. 154-157) waaruit dit blijkt. Veel van de genoemde publicaties stammen bovendien uit de negentiende eeuw of zijn nog eerder ontstaan. Ook DREESEN (1993)/DREESEN (1997) bespreekt een detailkwestie
- ³ Over het Wapenboek Gelre (hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.652-56) en zijn samensteller nader in VAN ANROOIJ (1990)
- ⁴ De symboliek rond de van oorsprong Bourgondische Orde van het Gulden Vlies wordt nader beschreven in PASTOUREAU (1996)
- ⁵ Het minder bekende verschijnsel van heraldiek op profane insignes wordt besproken en met tal van voorbeelden geadstrueerd in VAN ANROOIJ (2001)
- ⁶ PAMA (1987) 67-69. Pama bespreekt overigens ook veertiende-eeuwse, mogelijk plaatselijke of regionale aanzetten tot een dergelijke systematiek, die zich met name voordoen binnen de sigillografie
- ⁷ PASTOUREAU (2004) 220
- ⁸ BOUMA (2004)
- ⁹ Het volgende berust op KEMPERS (1995) 71-77 en DE VRIES (1995) 30-33. Een klimmende leeuw met zwaard komt voor in zestiende-eeuwse embleemboeken. In Claude Paradins *Les devises heroiques* (1557) wordt via Plutarchus een verband gelegd met het bezoek van Caesar aan het graf van Pompejus de Grote, zie HORDEN (1971) 86. Na 1557 speelde Christoffel Plantijn (Antwerpen) een belangrijke rol bij de verspreiding van het boek in Europa in diverse talen. In 1563 en 1615 verscheen het werk in het Nederlands
- ¹⁰ VAN DER HEIJDEN (1990) 16, afb. op p. 21; recent ook STEIN (2004) 12
- ¹¹ KOEK (2001) 117. Zie voor Ierland p. 119, en voor Finland p. 117
- ¹² DE WAL (2001) 26 en 28
- ¹³ GRIERSON / BLACKBURN (1986) *passim*
- ¹⁴ Zie voor een omstandiger bespreking van de Maerlant-casus VAN ANROOIJ (1997) 83-85, alwaar nadere verantwoording
- ¹⁵ VAN ANROOIJ (1997) 83-85
- ¹⁶ HAGE (1994)
- ¹⁷ AVONDS (1989) 23-25
- ¹⁸ AVONDS (1989) 43-46

- ¹⁹ AVONDS (1999) 73
- ²⁰ DE WITTE (1894) nr. 234 e.v. en GHYSSENS (1983) 8
- ²¹ DE WITTE (1894) nr. 263 e.v. en SCHÄFKE (1988)
- ²² VAN ANROOIJ (1997) 86. Het gedeelde wapen vertoont voor goud, met een halve zwarte adelaar, en achter azuur, met gouden lelies (het aantal lelies wordt niet geëxpliciteerd)
- ²³ AVONDS (1999) 71-76, ook voor het volgende
- ²⁴ DE WITTE (1894) nr. 285 e.v.
- ²⁵ WILLAERT (2003)
- ²⁶ AVONDS (1999) 71-90 houdt zich intensief bezig met de heraldiek op deze miniatuur. Zie tevens als reactie VAN ANROOIJ (2003)
- ²⁷ VAN ANROOIJ (2003)
- ²⁸ Zie voor een uitgebreide documentatie VAN ANROOIJ (2003) 131 noot 18
- ²⁹ Het volgende berust op ALLMAND (1988) 7-12
- ³⁰ Idem ALLMAND (1988) 12-20
- ³¹ LUCAS (1937)
- ³² Geciteerd (ook in het volgende) naar HEYMANS (1983)
- ³³ HESLOP (1987)
- ³⁴ TRACY / GEDDES (1987) 426-427
- ³⁵ Voor het volgende, zie PASTOUREAU (2004) 99-110 ('Une fleur pour le roi. Jalons pour une histoire médiévale de la fleur de lis')
- ³⁶ BEAUNE (1985) 252-255
- ³⁷ PASTOUREAU (2004) 106
- ³⁸ DENNYS (1984) 100-103
- ³⁹ HELMONT (1992) 316, nr. 556 (fol. 56v)
- ⁴⁰ MÜLLER (1974) 371-390 bespreekt relevant Duits (en Middelnederlands) tekstmateriaal. Zijn eenzijdige oriëntatie op de literatuur – die vanuit de opzet van zijn boek alleszins begrijpelijk is – kent echter zijn beperkingen
- ⁴¹ De tekst is toegankelijk in KOMRIJ (1994) 106-112
- ⁴² Waarom voor een griffioen wordt gekozen is onduidelijk. DE VRIES (1995) karakteriseert de griffioen als 'een mistekening van de gehelmde leeuw met het wapenmanteltje' (p. 158). Denkt De Vries hier aan de *botdrager* (vanaf 1389)? De *botdrager* stamt echter niet uit de tijd van Lodewijk van Male (1346-1384), die volgens hem in de afbeelding wordt gerepresenteerd
- ⁴³ VAN GELDER (1980) 34
- ⁴⁴ VAN BEUNINGEN / KOLDEWEIJ / KICKEN (2001) afb. 1847 (inv.nr. 3126; vindplaats 's-Hertogenbosch) en afb. 1848 (geen inv.nr.; vindplaats Damme)
- ⁴⁵ Samenvattend VAN WINTER (1957) 38 e.v.; zie recent VAN ZELM VAN ELDIK (2003) 47-54

- ⁴⁶ SCHELLER (1995) 54 (zie ook p. 50-51). VAN WINTER (1957) bespreekt de internationale iconografische context van de Hollandse tuin. Een iconografische voorloper is 'le jardin de France', bekend vanaf de vroege veertiende eeuw, zie BEAUNE (1985) 318-322
- ⁴⁷ HOGENELST (1997) dl. 2, rep.nr. 108. BRINKMAN / SCHENKEL (1999) dl. 2, nr. 139 (p. 642-646). Citaten en verwijzingen naar deze editie (zij het in kritisch genormaliseerde vorm)
- ⁴⁸ HOGENELST (1997) dl. 2, rep.nr. 100. BRINKMAN / SCHENKEL (1999) dl. 2, nr. 130 (p. 618-622). Citaten en verwijzingen naar deze editie (zij het in kritisch genormaliseerde vorm)

Literatuur

W. VAN ANROOIJ *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes* (Amsterdam 1990) =Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 1

W. VAN ANROOIJ *Helden van weleer. De Negen Besten in de Nederlanden (1300-1700)* (Amsterdam 1997)

W. VAN ANROOIJ *Heraldische aspecten van insignes Heilig en profaan 2. 1200 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties* H.J.E. VAN BEUNINGEN / A.M. KOLDEWEIJ / D. KICKEN eds (Cothen 2001; =Rotterdam Papers 12) 225-233

W. VAN ANROOIJ *Duitse lof voor een Brabantse hertog. De ererede op Jan I* *Queeste* 10 (2003) 127-145

P. AVONDS *Brabant en de slag bij Woeringen. Mythe en werkelijkheid* *Politiek en literatuur. Brabant en de slag bij Woeringen (1288)* P. AVONDS / J.D. JANSSENS eds (Brussel 1989) 15-99

P. AVONDS *Koning Artur in Brabant (12de-14de eeuw). Studies over ridderscultuur en vorstenideologie* (Brussel 1999) =Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, Klasse der Letteren, 61.167

C. BEAUNE *Naissance de la nation France* (Parijs 1985)

H.J.E. VAN BEUNINGEN / A.M. KOLDEWEIJ / D. KICKEN eds *Heilig en profaan 2. 1200 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties* (Cothen 2001) =Rotterdam Papers 12.

J-D. BOUMA *Nederlandse leeuw bindt niet* *NRC Handelsblad* (15 april 2004)

H. BRINKMAN / J. SCHENKEL eds *Het handschrift-Van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-623* (Hilversum 1999). =Middelieuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden 7

R. DENNYS *Heraldry and the Heralds* (repr. Londen 1984)

H. DREESEN Heraldiek en numismatiek *Jaarboek van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde* (1993) 127-144

H. DREESEN Heraldiek en numismatiek (erratum) *Jaarboek van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde* (1997) 17-18

H.E. VAN GELDER *De Nederlandse munten* (Utrecht 7 1980)

J. GHYSSENS *Essai de classement chronologique des monnaies brabançonnnes depuis Godefroid I (1096-1140) jusqu'a la duchesse Jeanne (1355-1406)* (Brussel 1983)

P. GRIERSON / M. BLACKBURN *Medieval European Coinage. With a Catalogue of the Coins in The Fitzwilliam Museum, Cambridge, I: The Early Middle Ages (5th-10th Centuries)* (Cambridge 1986)

T. HAGE *Tornoye die minde hi sere. Bij de dood van Jan I van Brabant (1294) Madoc 8* (1994) 195-202

H.A.M. VAN DER HEIJDEN *Leo Belgicus. An Illustrated and Annotated Carto-Bibliography* (Alphen aan den Rijn 1990)

J. VAN HELMONT ed *Gelre. B.R. Ms. 15652-56* (Leuven 1992)

E. HENNING / G. JOCHUMS *Bibliographie zur Heraldik. Schrifttum Deutschlands und Österreichs bis 1980* (Keulen 1984) =Bibliographie der historischen Hilfswissenschaften I

T.A. HESLOP *Sixth Great Seal of Edward Age of Chivalry. Art in Plantagenet England 1200-1400* J. ALEXANDER / P. BINSKI eds (Londen 1987) 494-495

J.G. HEYMANS ed *Van den derden Eduwaert, coninc van Ingelant hoe hij van over die zee is comen in meyningen Vrancrijc te winnen ende hoe hij Doernic belach* Met een inleiding over de Brabantse historiografie tussen ca. 1270 en ca. 1350 (Nijmegen 1983) =Tekst en tijd 10

D. HOGENELST *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse sproke* (Amsterdam 1997) =Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 16

D. HOGENELST / F. VAN OOSTROM *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1995)

J. HORDEN ed *Claude Paradin, Devises heroïques 1557* Introductory note by

- C.N. SMITH (Menston 1971) =Continental Emblem Books 16
- N. KOEK De overige nationale zijdes van de euro *Beatrix in Europese handen. 10 ontwerpen voor de Nederlandse euro* J. DE WAL / A.A.J. SCHEFFERS / M. SCHRAVEN e.a. (Leiden 2001) 116-121
- G. KOMRIJ ed *De Nederlandse poëzie van de twaalfde tot en met de zestiende eeuw in duizend en enige bladzijden* (Amsterdam 1994)
- LEONE BELGICO *De leone Belgico eiusque topographica atque historica descriptione liber [...] usque ad 1585 continuatus* (Coloniae Ubiorum 1585) [ex. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 2324 B 8]
- H.S. LUCAS Edward III and the Poet Chronicler John Boendale *Speculum* 12 (1937) 367-369
- U. MÜLLER *Untersuchungen zur politischen Lyrik des deutschen Mittelalters* (Göppingen 1974) =Göppinger Arbeiten zur Germanistik 55/56
- C. PAMA *Rietstaps Handboek der heraldiek* Met heraldische woordenlijst in Frans, Engels, Duits en Afrikaans (Leiden 1987)
- M. PASTOUREAU La Toison d'or, sa légende, ses symboles, son influence sur l'histoire *L'ordre de la Toison d'or, de Philippe le Bon à Philippe le Beau (1430-1505): idéal ou reflet d'une société littéraire* C. VAN DEN BERGEN-PANTENS ed (Brussel/Turnhout 1996) 99-106
- M. PASTOUREAU *Traité d'héraldique* Préface de J. HUBERT (Parijs 1997)
- M. PASTOUREAU *Une histoire symbolique du Moyen Âge occidental* (Parijs 2004)
- W. SCHÄFKE Das Ende des Kölner Pfennigs *Der Name der Freiheit 1288-1988. Aspekte Kölner Geschichte von Worryngen bis Heute Handbuch zur Ausstellung des Kölnischen Stadtmuseums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle Köln 29.1.1988-1.5.1988* W. SCHÄFKE ed (Keulen 1988) 315-318
- R. STEIN Michael von Aitzing en de Leo Belgicus *Omslag. Bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut* (nr 2, 2004) 12
- C. TRACY / J. GEDDES Richard of Bury chest c. 1340 *Age of Chivalry. Art in Plantagenet England 1200-1400* J. ALEXANDER / P. BINSKI eds (Londen 1987) 426-427
- O. VREDIUS *Sigilla comitum flandriae et inscriptiones diplomatum ab iis editorum cum expositione historica [...]* (Brvgis 1639) [ex. Leiden, Universiteitsbibliotheek, 1137 B 16:2]

H. DE VRIES *Wapens van de Nederlanden. De historische ontwikkeling van de heraldische symbolen van Nederland, België, hun provincies en Luxemburg* (Amsterdam 1995)

J. DE WAL De werkwijze van de Commissie Nederlandse zijde euromuntreeks *Beatrix in Europese handen. 10 ontwerpen voor de Nederlandse euro* J. DE WAL / A.A.J. SCHEFFERS / M. SCHRAVEN e.a (Leiden 2001) 26-30

F. WILLAERT Een dichter te paard. De minnellyriek van Jan I van Brabant *Queeste* 10 (2003) 97-114

P.J. VAN WINTER De Hollandse tuin *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 8 (1957) 29-121

A. DE WITTE *Histoire monétaire des comtes de Louvain, ducs de Brabant et marquis du Saint Empire Romain, I* (Antwerpen 1894)

J.A. VAN ZELM VAN ELDIK *Moed en deugd. Ridderorden in Nederland. De ontwikkeling van een eigen wereld binnen de Nederlandse samenleving, I* (Zutphen 2003)

COLOFON

Numismatiek en heraldiek: een kleurloze geschiedenis? werd in 2006 uitgegeven door Geldmuseum, Utrecht

40

redactie: Arent Pol
grafische vormgeving: Zeno Design

Op het omslag: bronzen Van Gelder-penning, in 2000 ontworpen door Elisabeth Varga (foto Ed Brandon)

ISBN 90-73882-17-6

© 2006
Wim van Anrooij/ Stichting Nederlandse Penningkabinetten / Geldmuseum,
Utrecht

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher